

УДК 94 (477)

Микола Москалюк

СТАЦІОНАРНА ТОРГІВЛЯ В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.: СТАНОВИЩЕ, ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

Стаття присвячена ключовим проблемам стаціонарної торгівлі в українських губерніях Російської імперії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. та іншим питанням досліджуваної теми.

Ключові слова: торгівля, продукція, промисловість, губернія, імперія.

Важливою умовою розширеного виробництва є збут готової продукції. Завдяки прибутку окупувалися виробничі затрати. Частина прибутку вносилася на розширення виробництва, а також на запровадження нової техніки і технології, придбання великої кількості сировини і матеріалів, фінансування інших сторін подальшого виробництва. Економічне становище промисловості знаходилося у прямій залежності від рівня цін на продукцію, які формувалися, в основному, стихійно, у залежності від попиту і пропозиції. Проте, на сьогоднішній день глибокого уявлення про торгівлю товарами обробної промисловості на внутрішніх ринках ми ще не маємо.

Даній проблематиці присвячені праці І. С. Аксакова [1], А. А. Блау [2], І. О. Гуржія [4], Б. А. Кругляка [12–14], М. Ю. Цехановського [22] та інших. Дані праці засновані на дослідженні значної джерельної бази, всебічному вивченні статистичного матеріалу, глибокому аналізу розвитку стаціонарної торгівлі в українських губерніях Російської імперії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. З проголошенням незалежності України означена проблематика набула нового переосмислення. Проте перераховані дослідження не висвітлюють у повній мірі дану проблематику. Тому одним із основних завдань даного доробку є спроба показати місце, роль і значення стаціонарної торгівлі українських губерній Російської імперії на прикладі провідних галузей обробної промисловості.

Ринком прийнято вважати сферу обігу товарів. За своїм значенням він може бути місцевим, національним або світовим. На місцевих ринках товарообіг відбувався у визначеному районі або місці, які межували безпосередньо з місцем виробництва; на національному – торгівля відбувалася між країнами. Національний ринок складається із сукупності місцевих, а світовий – із національних ринків. Так як продукція обробних галузей збувалася, головним чином, у європейській частині Росії, то дану територію умовно можна вважати національним ринком.

Основні форми торгівлі продукцією обробних галузей промисловості на національному ринку склалися ще до відміни кріпосного права за підтримки державних органів влади своєю політикою, оберігаючи продукцію обробної промисловості від зовнішніх конкурентів. У той же час було б помилкою не помічати на внутрішніх (національному) ринках конкуренцію, без якої важко собі уявити досить бурхливий розвиток промисловості.

Розвиток ринкових відносин в обробній промисловості та сільському господарстві, побудова залізниць, збільшення кількості робітничих селищ і міст – усе це сприяло розвитку торгівлі. Одним з найважливіших засобів у посиленні міжрайонних економічних зв'язків була внутрішня торгівля, яка в пореформений період зазнала суттєвих змін. Зростаючи в обсязі товарообігу, вона охоплювала все нові райони, досягала найвіддаленіших пунктів. Виникло багато нових торгових центрів, а чимало старих втратили своє попереднє значення. Головна причина цього полягала в корінних змінах, що відбулися в розміщенні продуктивних сил, а також у знаходженні міст і селищ від залізничного сполучення і річкових пароплавних магістралей. Поглиблення суспільного поділу праці, господарська спеціалізація Правобережної, Лівобережної і Південної України обумовила злиття окремих

територіальних ринків у загальноукраїнський ринок. В Україні створилася нова мережа ярмарків і базарів, які нерозривно були зв'язані з місцевою стаціонарною торгівлею.

Важливу роль у зміцненні економічних зв'язків українських губерній з всеросійським ринком відіграла стаціонарна, магазинно-крамнича торгівля, що особливо швидко почала розвиватися з 60-х років XIX ст. Її зростанню сприяло розширення внутрішнього ринку, зв'язане з поглибленням суспільного поділу праці, неухильним збільшенням торгово-промислового населення і використання найманої праці, з розкладом селянства і поширенням неземлеробських промислів.

Нагромаджені шляхом торгівлі кошти концентрувалися у банках і кредитних установах, які у свою чергу сприяли дальшому розвитку торгівлі [1, с. 21]. У 70–90-х роках XIX ст. мережа кредитних установ значно розширилася. В Україні вони були зосереджені у великих торговельних і промислових центрах, губернських і повітових містах. Так, у Києві кредитну систему представляли 12 банків, у Харкові та губернії діяло 17 кредитних організацій [14, с. 54]. В Одесі кредитували торгівлю 6 банків і декілька десятків ощадних страхових товариств.

В умовах швидкого розвитку ринку стаціонарна торгівля набула нових форм. Разом з цим неухильно зростав її обсяг і збільшувався асортимент товарів. Як і в промисловості, в торгівлі відбувалася концентрація капіталів, поступове витіснення з оптової і роздрібною торгівлі дрібних та середніх торговців. Це здійснювалося шляхом створення великих універсальних і багатофілійних магазинів.

Помітну роль у внутрішній торгівлі відігравали кооперативи. Кооперативний рух у Російській імперії, в тому числі й українських губерніях, виник у 60–80-х роках XIX ст. В Україні кількість кооперативів збільшувалася так само, як і в Російській імперії в цілому. Вони утворювалися як у містах, так і в селах. Кооперативи виникали як кредитні, ощадно-позичкові, сільськогосподарські, споживчі товариства. Кожний тип відрізнявся за характером своєї діяльності. Але всі вони брали активну участь у внутрішній торгівлі [12, с. 50–51].

Важливе місце у внутрішній торгівлі відводилося споживчій кооперації. Споживчим товариствам належали переважно крамнички і лавки, де ціни були значно нижчими, ніж у приватних торговців. В обстежених в 1909 р. у Київській губернії 160 товариствах ціни на основні продукти харчування були нижчі на 5–25 %. Кожна кооперативна лавка щорічно в середньому продавала товарів на 75600 крб. На Київщині 500 споживчих товариств мали обороти 635800 крб. на рік. Якщо зниження цін пересічно вважати тільки на 10 %, то й тоді споживчі кооперативи заощадили населенню 378000 крб. Подекуди під впливом кооперативних лавок змушені були знижувати ціни й приватні торговельні заклади [12, с. 53–54]. Кооперація у внутрішній торгівлі, по-перше, сприяла залученню широких мас селянства до товарного виробництва, втягувала їх в товарно-грошові відносини і тим самим мала систему господарювання, яка ще подекуди зберігалася в російському і українському селі; по-друге, зміцнювала економічні зв'язки українських губерній в системі ринку; по-третє, тісніше прив'язувала село до міста, створювала умови для постійних взаємозв'язків промисловості і сільського господарства.

Значного поширення в пореформений період набрав продаж торговими фірмами фабрично-заводських товарів, одержаних від підприємств у кредит. Через дрібних торговців ці товари реалізовувалися у сільських населених пунктах. Незважаючи на процес концентрації торговельного капіталу, значно зросла кількість людей, діяльність яких була тією чи іншою мірою зв'язана з торгівлею.

Чималу групу населення українських губерній в період промислового розвитку ринку становили дрібні торговці, які щорічно брали посвідчення на право займатися торгівлею. В 1864 р. губернські установи видали понад 23 тис. посвідчень, власники яких могли займатися дрібною торгівлею у своїй місцевості. Крім того, було видано більш як тисячу посвідчень на розвізну і близько 1500 на розносну торгівлю [4, с. 100–101].

У 1882 р. число виданих посвідчень становило понад 54 тис. Посвідчення на розвізну й розносну торгівлю становили, як і раніше, невелику кількість – 1376 і 1834. Проте чисельність дрібних торговців і в наступні роки залишалася значною. Про це переконливо свідчить те, що лише у Київській губернії 1890 р. було видано на дрібну торгівлю близько 12700 посвідчень і понад 9 тис. білетів [18, арк. 12]. Зокрема, в 1882 р. у Таврійській губернії була взята наступна кількість свідоцтв на право займатися торгівлею: купцями першої гільдії – 4, другої – 111 і на дрібну торгівлю – 1348 свідоцтв. Порівняно з попереднім роком у 1882 р. свідоцтв першої гільдії було видано на 2 менше, другої – на 6 більше і для дрібної торгівлі на 236 свідоцтв більше [6, арк. 105 зв.]. У 1886 р. по Одесі було видано свідоцтв купцям першої гільдії – 163, другої – 1285. Для дрібної торгівлі – 1843. Промислових свідоцтв першого розряду – 66, другого – 75 і третього – 512 [9, арк. 115].

Торгівля вином і спиртними напоями в 1879 р. у Волинській губернії, не дивлячись на всі заходи влади щодо заборони і відсторонення від неї євреїв, залишалася і надалі в їхніх руках. Цій справі допомагали самі селяни і поміщики, так як євреї, у переважній більшості, здійснювали всі економічні “оборутки і махінації”. Говорячи в загальному про торгівлю на Волині, варто сказати, що вона знаходилася в руках євреїв, торговельна конкуренція з якими для християн була безсилою і християни погодилися з тим, що торгівля велася євреями і не вживали ніяких заходів, щоб позбавитися від їхнього промислового впливу [21, арк. 35 – 35 зв.].

У 80–90-х роках XIX ст. стаціонарна торгівля за обсягом своїх оборотів залишила далеко позаду ярмарки і базари. Якщо у 90-х роках щорічний сумарний обіг ярмаркової і базарної торгівлі в українських губерніях становив близько 225 млн крб., то через мережу стаціонарних торговельних закладів збувалося товарів на 1,35 млрд крб. (в 5,5 рази більше). Кількість постійних торговельних закладів тут зросла з 33,2 тис. у 1861 р. до 87 тис. у 1900 р. [17, арк. 98].

Розвиток стаціонарної торгівлі супроводжувався зростанням числа магазинів та крамниць, що торгували оптом та вроздріб товарами обробної промисловості, яток, палаток, різних закладів з продажу горілки, вина, тютюну тощо. Постанова уряду від 1863 р., згідно з якою було дозволено відкривати ятки і магазини в селах, заохочувала заможних селян до освоєння цієї прибуткової справи [2, с. 379].

У пореформений період швидко зростала кількість підприємців, які займалися торгівлею. За даними офіційної статистики, у 1885 р. таких нараховувалося понад 1 млн чоловік, включаючи і прикажчиків, а наприкінці XIX ст. – вже 1,6 млн осіб. Крім того, для 175 тис. чоловік торгівля становила допоміжне заняття. В українських губерніях чисельність торговельних підприємців за той же час збільшилася в 1,9 рази – з 175,9 до 334,1 тис. чоловік. Значний прошарок підприємців становили посередники: скупники, перекупники, без яких майже не обходилися торговельні операції [17, арк. 69 зв.]. Помітне місце посідали українці і серед великої кількості торговельних підприємців. Це були власники і директори комерційних і торгових банків та заможні купці, яким належали великі торговельні заклади.

Серед українських губерній обсягом стаціонарної торгівлі виділялися Херсонська, Київська й Харківська. Вони входили разом з Петербурзькою і Московською губерніями до 9 губерній Російської імперії, де стаціонарна торгівля мала найбільший обіг. На Херсонщині, Київщині та Харківщині у 1898 р. налічувалося 31,5 тис. гільдійських закладів, обіг яких становив 2993 млн крб. По кілька тисяч магазинів, крамниць та інших торгових закладів знаходилося у Києві, Харкові, Одесі [17, арк. 98].

Збут відігравав важливу роль у цукровій промисловості, адже у ході продажу продукції за виручені кошти відшкодовують виробничі витрати, розширюють виробництво, отримують прибуток. До другої половини XIX ст. цукор збувався дрібними партіями посередникам, котрі перепродували його населенню, розвозячи і розносячи продукцію по всіх населених пунктах. Базарна торгівля доповнювала зусилля розвозчиків і рознощиків цукру. Мандрівні торговці майже завжди брали у заводчиків цукор у кредит, розраховуючись за нього після реалізації продукції.

З другої половини XIX ст. поступово на перше місце висунулася оптова торгівля цукром–піском. Вона відбувалася безпосередньо на заводах, а також на ярмарках і товарних біржах. Посередниками у цій торгівлі ставали купці, які витісняли дрібних посередників.

Загальний обсяг реалізованої продукції цукровими заводами у лівобережних губерніях в 1910–1912 рр. пересічно складав 127252,8 тис. крб. В цілому по українських губерніях за вказані роки загальний обсяг реалізованої продукції цукрових заводів сягав пересічно 395448,2 тис. крб. Таким чином, питома вага реалізованої продукції лівобережних губерній становила у середньому за 1910–1912 рр. 32,2 % від загальноукраїнської, а українська продукція – понад 73 % від загальноросійської.

Рафінад (головний і сортовий) у загальній вартості збутової продукції на лівобережжі в 1910–1912 рр. становив 57715,2 тис. крб., або 45,4 %, цукор–пісок (білий, жовтий, бастер і лумп) – 68021,3 тис. крб., або 53,5 %. Отже, вартість цукру оптом складала 125736,5 тис. крб., або 98,9 % вартості реалізованої продукції цукрової промисловості. Відходи цукрової галузі – меляса та жом – становили 1,1 % вартості збутої продукції. На правобережжі у 1910–1912 рр. вартість реалізованого рафінаду складала дещо меншу питому вагу, ніж на лівобережжі – 36,1 %, цукру–піску – 62,6 %. Разом це становило 98,7 %. В цілому по українських губерніях за 1910–1912 рр. рафінад становив 38,8 % реалізованої продукції цукроварень, цукор–пісок – 59,7 %, або разом цукрова продукція – 98,5 %, а відходи цукрового виробництва – 1,5 %. По Російській імперії за 1910–1912 рр. рафінад становив 42,3 %, цукор–пісок – 56,3 %, або разом – 98,6 %, відходи цукрового виробництва (меляса, жом, дефекаційні залишки) – 1,4 % вартості реалізованої продукції [19, с. 18–21].

Необхідно відмітити, що питома вага рафінаду у структурі спожитого цукру населенням поступово зменшувалася. Так, якщо в 1895–1896 рр. рафінад становив 71,3 % спожитого цукру, то у 1911–1912 рр. – лише 65 % [3, с. 67]. Із зростанням матеріального рівня населення і відповідного зростання споживання цукру питома вага спожитого рафінаду зменшувалася. Вища питома вага рафінаду у реалізованій продукції цукрозаводів лівобережних губерній, ніж у сусідніх правобережних, пояснюється тим, що на великих рафінадних заводах у Сумах, Тростянці, Хуторі-Михайлівському, Корюківцях і Харкові перероблявся цукор–пісок не лише з місцевих цукрових заводів, а й із сусідніх регіонів. Рафінування цукру–піску на малопотужних відділеннях при цукрових заводах було пов'язане з додатковими витратами, а отже, виявилось малопродуктивним. Тому такі великі цукропромисловці як Харитоненко, Кеніг, Бродський, брати Терещенки почали будувати великі рафінадні заводи, що працювали не лише на власній сировині (переробляли цукор–пісок із власних заводів), але й оптом купували пісок на інших цукрових заводах.

До введення закону про цукрове нормування (1895 р.) спекулятивні спалахи у торгівлі цукром відбувалися через кожні 3–5 років, що привело до розорення багатьох цукровиків, до нестабільності як у виробництві, так і торгівлі цукром. Із введенням у дію закону різкі коливання у цінах відійшли у минуле. Так, у 1895–1896 рр. найвища ціна на цукор у першому півріччі становила 4 крб. 75 коп., а в другому – 5 крб. Протягом 1895–1912 рр. ціни поступово знижувалися і в 1911–1912 рр. ціна у першому півріччі була встановлена на рівні 4 крб. 5 коп., а в другому – 4 крб. 15 коп., тобто перша ціна знизилася на 75 коп., а друга – на 85 коп. за пуд [3, с. 62–63].

До введення у дію закону про цукрове нормування ціни на цукор на внутрішньому ринку відзначалися великими коливаннями і досягали у 1881–1882 рр. до 7 крб. 90 коп. за пуд і падали у 1886–1887 рр. до 2 крб. 80 коп. за пуд. Дуже великими були коливання цін протягом одного року: так у 1881–1882 рр. різниця між вищою і нижчою ціною пуда цукру–піску становила 3 крб. 10 коп. При такому стані цукрового ринку не могло бути й мови про спокійний і безперебійний розвиток цукрової промисловості в країні, вона ставала жертвою спекуляції та азартної біржової гри на підвищення і зниження цін [3, с. 63–64]. Закон від 20 листопада 1895 р. привів до того, що цукрова промисловість значною мірою була позбавлена шкідливої дії біржових спекулянтів. Але це дуже позитивно вплинуло на розвиток

промисловості, адже економічне становище промисловості при ринковій системі господарювання завжди залежить від рівня цін на продукцію.

Щоб визначити ціни на наявний цукор за готівку у Російській імперії на початку ХХ ст. за основу завжди брали Київ. Коливання цін на світовому цукровому ринку, наслідки урожаю буряків, економічне становище країни, урядові заходи в царині цукрової галузі, різні угоди цукрозаводчиків скеровані на те, щоб урегулювати ціну на цукор та інші причини, що в остаточному підсумку впливали на вартість цукру у межах Російської імперії, негайно відбивалися на Київській цукровій біржі і звідти поширювалися по всій країні. Посередництво у торгівлі цукром процвітало і після видання закону. Очевидець писав: “Торгівля цукром по селах відбувалася здебільшого дрібними шматками, при цьому за 1 копійку дають 2–3 шматочки. Так як фунт рафінаду містить у залежності від його гатунку 64–72 шматочки цукру, то роздрібна ціна рафінаду кусочками досягала 32–36 коп. за фунт, або 14 крб. 40 коп. Така роздрібна вартість цукру по селах майже утричі перевищує ринкову ціну цукру рафінаду у містах. Але і в містах, по дрібних крамницях, чайний цукор, якщо не досягає ціни 14 крб., то продається не нижче 8–9 крб. за пуд, тоді як нормальна ціна рафінаду у 1910–1913 рр. не перевищувала 5 крб.” [15, с. 23]. Таким чином, яточник за свої посередницькі послуги отримував у містах від 3 до 4 крб. з пуда рафінаду, а по селах оплата посередництва у роздрібній торгівлі цукром досягала вже 100–200 % справжньої ціни продукції у залежності від віддаленості споживача від міста. Споживачі по селах фактично платили за цукор утричі більше, ніж по містах. Немає ніякого сумніву, що участь багаточисельних посередників у торгівлі цукром сильно роздували ціни на нього, причому до таких меж, що він ставав малодоступним бідним верствам населення.

Рафінадні заводи, для яких цукор-пісок був сировиною, найбільше купували пісок. Тому власники цукрових (пісочних) заводів, які постійно відчували брак обігових коштів, у першу чергу зверталися до власників рафінадень за кредитами. Одночасно заводчики у зростаючих розмірах позичали гроші у банках. Заявок на кредити було так багато, що деякі із філій центральних банків у Києві та Харкові спеціалізувалися лише на роботі з цукровими заводами. Цукрозаводчики потрапляли у залежність від банків. Банки на початку ХХ ст. поступово взяли під свій контроль збут багатьох цукрових заводів. Банкіри ставали фактичними власниками заводів. Як зазначав очевидець: “Вже починаючи з 1900-х років у цукровій промисловості краю набуває великого впливу банківський капітал, який поступово відмовився від пасивного кредитування заводів, а проникає у саму сферу основного капіталу вже існуючих і тільки заснованих акціонерних товариств – власників цукроварень” [10, с. 13]. У жодній іншій галузі промисловості України банківський капітал так успішно не еволюціонував до стадії фінансового капіталу, як у цукровій. Поглиблюючи своє проникнення у галузь, банки поступово закріплювали за собою керівну і спрямовуючу роль у збуті продукції. Між банками найвизначнішу роль у цукровій промисловості регіону відігравала місцева філія “Російського для зовнішньої торгівлі банку”, що напередодні 1917 р. контролювала більше, ніж одну шосту частину всього цукрового збуту у Російській імперії. Реалізацію продукції залежних від них заводів банки проводили через філії, розкидані по всій території колишньої імперії [20, с. 56].

Динаміка споживання цукру в українських губерніях у досліджуваній період невпинно зростала. Так, якщо у 1887–1888 рр. вона становила 7,51 фунт на одну душу, то у 1895–1896 рр. вже 8,71 фунт, а в 1912–1913 рр. – 18,9 фунтів. Напередодні Першої світової війни споживання зросло до 19 фунтів на душу. За 25 років споживання цукру в країні у перерахунку на одну душу зросло у 2,5 рази [3, с. 67]. Проте все ж це було значно менше фізіологічної норми. На початку ХХ ст. лікарями–дієтологами було підраховано, що за добу дорослій людині потрібно 0,25 фунтів цукру, що становило на рік приблизно 90 фунтів [16, с. 15]. Отже, споживання цукру у нашій країні в 1913–1914 рр. було менше від норми в 4,7 рази. У західноєвропейських країнах споживання цукру було значно більшим: у Франції в 1910 р. воно становило 41,9 фунтів на душу, у Німеччині – 48,2 фунти, в Англії – 96,2 фунти [22, с. 87].

Численними були в українських губерніях заклади по продажу горілки, пива й тютюну. Лише в Київській губернії з продажу тютюну у 1864 р. діяв 61 оптовий склад, 197 крамниць і 716 крамничок. Крім того, тютюн продавався в готелях, кафе, ресторанах, шинках, буфетах (всього 1564 місць). Того ж року акцизне управління видало 4 посвідчення “на рознос” і 173 “на розвіз” тютюну. Згідно з даними за 1890 р., в Україні був 1851 оптовий склад горілки, вина і пива, понад 30 тис. місць продажу цих напитків, а також понад 64 тис. місць продажу тютюну [17, арк. 102]. Зокрема, у 1860 р. в Одесу було привезено різного товару для продажу на суму 114867 крб. [5, арк. 42]. У цьому ж році в Одесу привезено вина 38678 пудів на суму 327676 крб. і тютюну – 31003 пуди на 773519 крб. [5, арк. 19 зв.]. В 1863 р. фабрикант Папа-Нікола проводив оптову торгівлю тютюновими виробами всередині Російської імперії, зокрема тютюну першого гатунку було продано 5629 пудів, другого – 14611 і третього – 771. В Одесі даним підприємцем було продано продукції на 7006 крб. 62 коп. Акцизний збір з даного товару становив 375082 крб. [7, арк. 7].

Для пореформеної стаціонарної торгівлі було характерним не тільки збільшення кількості торгових закладів, а й зміни в географічному розміщенні їх. У населених пунктах, які втратили своє попереднє значення, вони різко скорочувалися, а в промислових центрах, на залізничних станціях і річкових пристанях відкривалося багато нових магазинів, крамниць, яток, палаток. Стаціонарна, як і інші форми торгівлі, розвивалася нерівномірно, мала періоди піднесення, сповільнення та окремі роки спаду, що обумовлювалося станом промисловості та сільського господарства. В роки промислових і сільськогосподарських криз товарообіг майже не зростає. Негативний вплив на розвиток стаціонарної торгівлі в промислових центрах мав закон, згідно з яким підприємці могли видавати робітникам у рахунок заробітної плати продукти харчування із своїх крамниць.

Результатом якісних зрушень, що відбулися в стаціонарній торгівлі, стало розширення асортиментів товарів промисловості та посилення її спеціалізації. У містах, містечках, селах відкривалося багато лавок, в яких збувалися товари повсякденного вжитку: хліб, борошно, м'ясо, бакалія. Збільшувалася кількість крамниць, де продавалися предмети розкоші. Покупцями були заможні верстви населення і тому торгівля предметами розкоші зосереджувалася переважно в містах [13, с. 51].

Початок ХХ ст. характеризувався подальшим розвитком стаціонарної торгівлі. У 1913 р. в українських губерніях було 34,1 тис. магазинів, 120,9 тис. дрібних крамниць та 82,5 тис. палаток і яток, а всього 237,5 тис. торгових закладів. Стаціонарна торгівля в пореформений період в цілому швидко розвивалася і разом з іншими видами торгівлі успішно здійснювала свою функцію обігу товарів із сфери виробництва у сферу споживання. Вона була одним із найважливіших засобів забезпечення суспільного поділу праці. В магазинах, крамницях, ятках та інших закладах продавалися місцеві та привозні товари промисловості.

У свою чергу в українські губернії привозилися і через стаціонарну торговельну мережу реалізувалися товари з різних місцевостей Російської імперії. В 60-х роках ХІХ ст. закордонні товари збувалися у Таганрозі та Одесі. Частина торгівлі поступово перейшла в Херсон і Очаків [8, арк. 1].

Головним місцем торгівлі у Катеринославській губернії були базари. Якщо у ХІХ ст. найбільшим базаром був Троїцький, то на початку ХХ ст. головною торговою площею міста стає Озерний базар (1885 р.) [11, с. 220]. Із звіту Катеринославського губернатора за 1882 р. дізнаємося про зменшення оборотів внутрішньої торгівлі, про що свідчить невелика кількість взятих документів на право ведення торгівлі [6, арк. 32]. За свідченням казенної палати в 1897 р. у місті було торговельних і промислових закладів першої гільдії – 38, другої – 544, не гільдійських 804, а всього – 1386. Сума річних зборів їх складала 22,6 млн крб. У 1900 р. цих закладів було вже 1800 з річним обсягом 40 млн крб. У 1910 р. товарообіг міста складав 43,2 млн крб. Щорічно на торгівлю видавалося 4400 одиниць документів [11, с. 220].

Разом з тим на становищі стаціонарної торгівлі позначилися фактори, які в цілому гальмували розвиток ринкових відносин. Відробіткова система і поміщицька кабала

обмежували виробництво у селянських господарствах. Негативно впливала на зростання торгівлі наявність у селі такої верстви, як скупники виробів промисловості. Все це знижувало купівельну спроможність населення, обмежувало збільшення обігу торгівлі. Але, незважаючи на зазначені перешкоди, стаціонарна торгівля українських губерній Російської імперії порівняно швидко зростала, розширюючи асортимент і збільшуючи товарний обіг. Вона сприяла розвитку ринкових виробничих відносин, здійсненню промислового перевороту.

Список використаних джерел

1. Аксаков И. С. Исследование торговли на украинских ярмарках / И. С. Аксаков. – СПб., 1858. – 35 с.
2. Блау А. А. Торгово-промышленная Россия / А. А. Блау. – СПб., 1899. – 2702 с.
3. Волохов Л. Ф. Сахарная промышленность России в цифрах / Л. Ф. Волохов. – К., 1913. – 197 с.
4. Гуржій І. О. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років XIX ст. / І. О. Гуржій. – К.: Наукова думка, 1968. – 192 с.
5. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 64. – 77 арк.
6. ДАОО. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 388. – 120 арк.
7. ДАОО. – Ф. 33. – Оп. 1. – Спр. 104. – 29 арк.
8. ДАОО. – Ф. 147. – Оп. 1. – Спр. 12. – 58 арк.
9. ДАОО. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 30. – 117 арк.
10. Зисерман Е. И. Киевские контракты и их значение для сахарной промышленности в прошлом и настоящем / Е. И. Зисерман // Вісник цукрової промисловості. – 1923. – № 3. – С. 36–49.
11. Історія міста Дніпропетровська / [за ред. А. Г. Белебруха]. – Дніпропетровськ: В-во “Грані”, 2006. – 596 с.
12. Кругляк Б. А. Кооперативна торгівля на Україні в період імперіалізму / Б. А. Кругляк // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР: Республіканський міжвід. зб. наук. праць. – 1989. – Вип. 23. – С. 50–55.
13. Кругляк Б. А. Розвиток капіталістичних форм внутрішньої торгівлі на Україні в 60–90-х роках XIX ст. / Б. А. Кругляк // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР: Республіканський міжвід. зб. наук. праць. – 1980. – Вип. 14. – С. 48–53.
14. Кругляк Б. А. Роль постійної торгівлі в розвитку капіталізму на Україні (60–90-ті роки XIX ст.) / Б. А. Кругляк // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР: Республіканський міжвід. зб. наук. праць. – 1983. – Вип. 17. – С. 53–58.
15. Марголин Д. М. Как удешевить сахар? / Д. М. Марголин // Записки по свеклосахарной промышленности КОИРТО. – 1913. – С. 352–367.
16. Очерки и материалы по истории рабочего вопроса в сахарной промышленности. – 1922. – Вып. 1. – С. 37–49.
17. Російський державний історичний архів у Санкт-Петербурзі (далі – РДІА). – Ф. 18. – Оп. 4. – Спр. 923. – 229 арк.
18. РДІА. – Ф. 1284. – Оп. 223. – Спр. 159. – 86 арк.
19. Фабрично-заводская промышленность Украины в 1908–1912 гг. (по данным обследования отдела промышленности министерства торговли и промышленности) // Статистика Украины. Статистика промышленности и труда. – Харьков, 1892. – Т. 1. – Вып. 6. – № 14. – С. 67–91.
20. Цейтлін С. М. До характеристики цукрового ринку Київщини: цукрова торгівля і біржові обороти перед війною / С. М. Цейтлін // Праці семінару для виучування народного господарства України. – 1927. – Вип. 2. – С. 39–61.
21. Центральний державний історичний архів України у м. Київ. – Ф. 44. – Оп. 533. – Спр. 158. – 123 арк.
22. Цехановский М. Ю. Русская свеклосахарная промышленность в ее прошлом и настоящем / М. Ю. Цехановский. – СПб., 1911. – 281 с.

Николай Москалюк

СТАЦИОНАРНАЯ ТОРГОВЛЯ В УКРАИНСКИХ ГУБЕРНИЯХ РУССКОЙ ИМПЕРИИ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX – В НАЧАЛЕ XX В.: ПОЛОЖЕНИЕ, ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ

Статья посвящена ключевым проблемам стационарной торговли в украинских губерниях Российской империи во второй половине XIX – в начале XX века и другим вопросам исследуемой темы.

Ключевые слова: торговля, продукция, промышленность, губерния, империя.

Mykola Moskalyuk

STATIONARY TRADE IN UKRAINIAN PROVINCES OF RUSSIAN EMPIRE IN THE SECOND HALF OF XIX – AT THE BEGINNING XX CENTURY: POSITION, PROBLEMS AND PROSPECTS OF DEVELOPMENT

The article is devoted the key problems of stationary trade in the Ukrainian provinces of the Russian Empire in the second half of XIX – at the beginning XX century.

Key words: trade, products, industry, province, empire.